

BOSSZÚT ÁLL-E A FÖLDRAJZ?

ELMÉLETI SZEMPONTOK AZ OROSZ–UKRÁN HÁBORÚ GEOPOLITIKAI ÉRTELMEZÉSÉHEZ

GALLÓ BÉLA

René Descartes szerint a testi létezők (*res estensa*) egyedüli tulajdonsága a térbeli kiterjedés. E karteziánus természetfilozófiai megállapítás az ember által alkotott modern államra is vonatkoztatható. Legyen szó birodalomról vagy nemzetállamról, ez az attribútum mindkettőhöz hozzátartozik. Még az olyan speciálisan „lelki” állam, mint a Vatikán is rendelkezik némi területtel. A modern állam teste lényegében a territórium, s ahogy az állatvilágot a territoriális ösztön jellemzi, úgy a modern államnak is megvan a maga területi idegrendszere, lelkülete. Szuverenitását, politikai fennhatóságát, az erőszak alkalmazásának legitim jogát, azaz főhatalmát minden állam csak egy határolt téren belül érvényesítheti. Azt kell megvédenie, illetve alkalomadtán azt terjesztheti ki.

„Az ember sok tekintetben territoriális állat, szárazföldi fizikai környezetben kell élnie. [...] Konfliktusok nem történhetnek a »földrajzon túl«” – írja Colin S. Gray.¹ A területiség, a szuverenitás és a politikum modern viszonyának szerteágazó elmélettörténete van, így a következőket most csak vázlatosan – sőt csupán egy vázlat vázlataként – érinthetjük.

REÁLIÁK ÉS UTÓPIÁK

A középkor vallási alapzatú, sőt misztikus térbeli rendjének a nagy földrajzi felfedezések, az immár gömb alakúnak elismert Föld európai gyarmatosítása, valamint a szuverén nemzetállamokra épülő nemzetközi jogrendszer (*ius publicum europaeum*) vet véget. Hatásukra a korábbi térmagyarázatok átadják helyüket, a szuverenitást immár határokkal jelölő és egyben fel is mutató tér-reprezentációknak, a térképeknek. A szuverenitás mintegy látható lesz: a térkép – ez az elvileg semleges műfaj – politikummal, tértudatos államisággal telítődik. Kialakul a komplex „térbeli tudás”.² A szuverenitás szerves kapcsolatát a területiséggel a harmincéves európai háborút lezáró 1648-as vesztfáliai béke óta minden szereplő elismeri, a nemzetközi politika azóta területileg határolt államok közötti politika.

Carl Schmitt, a politikai gondolkodás egyik konzervatív ikonja ezt az összefüggést örök érvényűnek látja. Politikum és területiség egzisztenciálisan mindig egymásba fonódik, szerinte a politika velejét adó barát–ellenség asszociációk mindig egy meghatározott fizikai térben keletkeznek, vagyis gondolkodásunkból a területiség aspektusát sohasem rekeszthetjük ki. Ami pedig a konkrét fejlődéstörténetet illeti, Schmitt azt hangsúlyozza, hogy a modernítésben a liberális demokratikus (angolszász) államok, miután a gyarmatosítás

1 Colin S. GRAY: The Continued Primacy of Geography. *Orbis*, 1996/2. 247–276.

2 Yi-Fu TUAN: *Space and Place. The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2001.

eredményképpen már birtokon belül vannak, fölöttébb harcosan kiállnak a szabad világkereskedelem és a kisebbségi jogok biztosításának ügye mellett, noha a liberális individualizmus és a népek fölötti univerzalizmus doktrínája semmiképpen sem lehet a nemzetközi jog alapja. A kereskedelem, a tulajdon szabadságát hirdető univerzális eszmék valójában a parván szerepét töltik be, elfedvén a tengerek fölötti dominancián alapuló angolszász világuralmat.³

Közbevetőleg kell megjegyeznünk, hogy a föld és a víz mindig is a geopolitikai gondolkodás anyagi valóságának központi elemei voltak, ám a két elem viszonya általában vagylagosan merül fel, mondván, a hatalmat dominánsan vagy a vízre, vagy a földre kell alapozni. Raymond Aron szerint a választásban a konkrét adottságok mellett – különösen az olyan országok esetében, amelyek elvileg bármelyiket választhatják – mélyebb okok indokolják ezt vagy azt a döntést:

„Minden okunk megvan arra, hogy a szárazföldi és tengeri, a kontinentális és a tengeri hatalmak közötti ellentétet az egész történelem során alapvetőnek fogjuk fel. Úgy látszik, a két elem kétféle életmódot szimbolizál az emberek számára, kétféle viselkedési módot vált ki belőlük. A föld tartozik valakihez, a földesúrhoz, az egyénhez vagy a közösséghez; a tenger azonban mindenkié, mert senkié sem. A kontinentális hatalmak uralmát a birtoklás inspirálja, a tengeri hatalmak uralmát a kereskedelmi szellem [...] A föld és a víz egy világméretű konfliktus két elemét képviseli.”⁴

Az eszmefuttatás tetszetős, de nem biztos, hogy a birtoklás vágya kizárólag a szárazföldi hatalmak sajátja. A konzervatív francia Aron ebben nincs azonos platformon a konzervatív német Schmitttel, de hogy miért nincs, annak taglálása messzire vezetne. E helyütt csupán utalnánk rá: mielőtt az USA tengeri hatalommá vált, birtokba kellett vennie az amerikai kontinens északi felét, s úgy hírlik, ezt az őslakos indiánok rovására tette. Csak ezután a területszerző népiertás után, már a teljes szárazföld birtokában, csapja meg a tengeri levegő szabad fuvallata.

A kereskedelmi-gazdasági motiváció már a gyarmatosítás korában is jelen van: a katonai hódításokat lényegében ez motiválja, s a területszerzéseket rögvest a kereskedelmi társaságok expanziója követi, aminek később tovább nő a jelentősége. Korunkban a neoliberais alapzatú globális tőkés gazdaság immár végleg meg is fosztaná egzisztenciális jellegű területiségétől a politikumot, s az államok feletti gazdasági egység oltárán áldozná föl a szuverenitást. A globális kiterjedésű gazdasági hálózatok azt akarják kikényszeríteni, hogy a politikai cselekvés közegeivé a nemzetállami tér helyett az államhatárokon átívelő terek váljanak, utópikus végcélként pedig a globális rendet megtestesítő világállam lebeg, vagyis az irányítás új logikája és struktúrája, ami szerintük egyben a szuverenitás végső – a hatalmi egyensúly kívánalmait fölöslegessé tevő – formája.

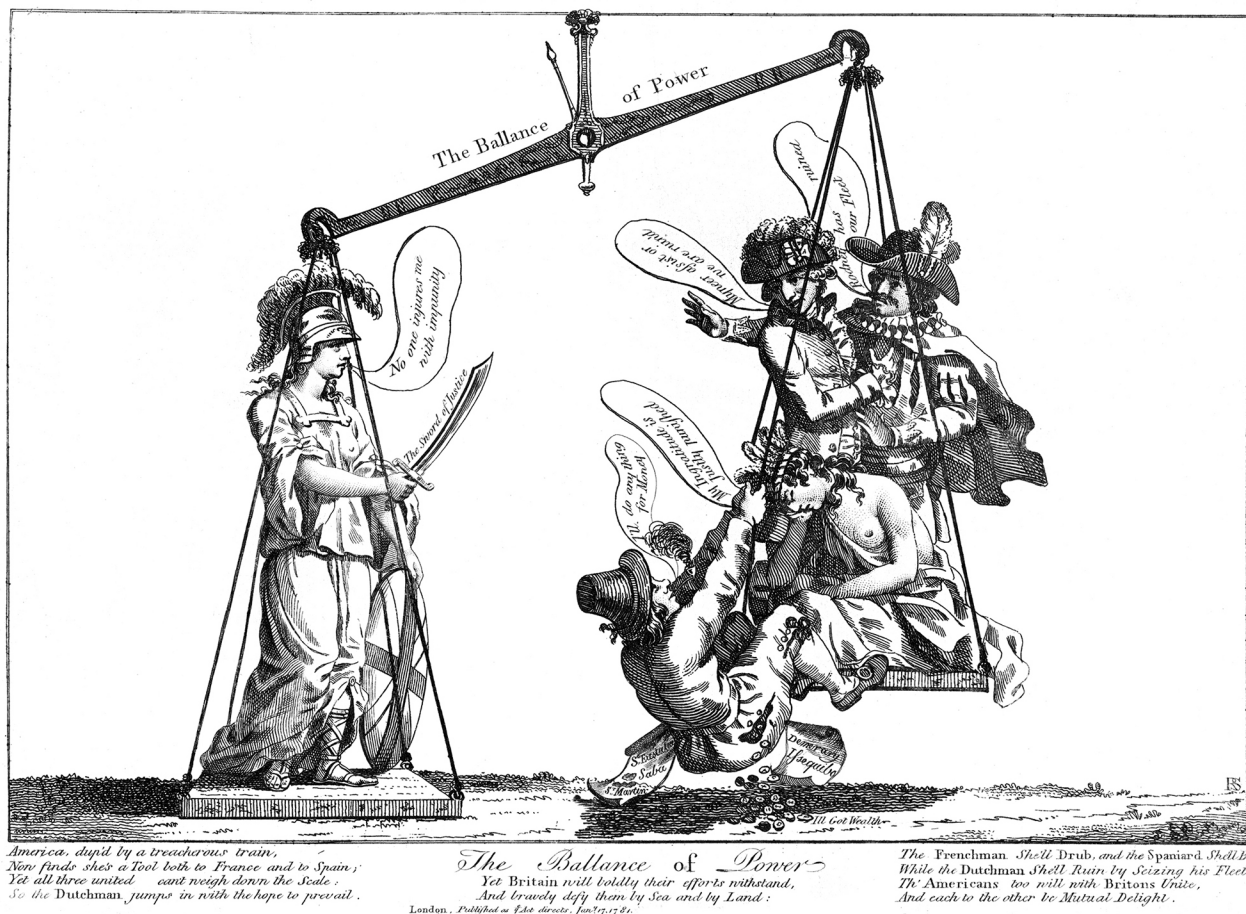
Kritikai éllel ezt vizionálja a(z új) baloldali Michael Hardt és Antonio Negri is. Úgy látják, a globális tőke logikája egy arctalan világhoz vezet, amelyben egyfajta birodalmi rend válik uralkodóvá. Ez a rend a formátlan Sokaság egyvelegében oldja fel a hagyományos közösségeket, és az egész földkerekséget egyetlen autoritásnak rendeli alá. Intézményesíti az egyesített világpiacot, a hozzá tartozó politikai és jogi szuverenitással, amely aztán legfeljebb a látszat kedvéért tartja csak fenn a nemzetállami szuverenitást. Ez a Birodalom végül is egy olyan „térforradalmat” hajt végre, amely elmosza a korábbi térbeli elválasztásokat, és egy olyan „egyenletes teret” hoz létre, melyen belül minden akadálytalanul áramolhat. A Birodalom nem lokalizálható, ugyanakkor mégis mindenütt jelen van: éppen ezért a virtuális, decentralizált és decentralizált jelzőkkel írható le, szemben az egzakt határain belül

a neoliberális alapzatú globális tőkés gazdaság megfosztaná területétől

» az államokat

3 Carl SCHMITT: *Land and Sea* [1942] ford. Samuel Garrett ZEITLIN, Telos Press, Candor, 2015.

4 Raymond ARON: *Peace and War*. Weidenfeld & Nicholson, London, 1966.

a hatalmat centralizáló, és nagyon is valóságos közhatalommal felvértezett szuverén nemzetállamokkal. Vagyis napjainkban

„a gazdasági és kulturális csere ellenállhatatlan és visszafordíthatatlan globalizációjának lehetünk tanúi. A globális piac és globális termelés áramkörei mellett kialakult egy globális rend, az irányítás új logikája és struktúrája – röviden, a szuverenitás új formája. A Birodalom az a politikai tényező, mely gyakorlatilag szabályozza ezeket a globális cserekapcsolatokat, ő az a szuverén hatalom, amely kormányozza a világot.”⁵

Carl Schmitt – ezeket a veszélyes trendeket csírájukban fölismerve – korán megkülönböztette egymástól a birodalom és a nagytér fogalmát, s érvelni ez utóbbi – vagyis a nagyhatalmak által kialakított és dominált, egymástól elhatárolt nagytérrendbe szerveződés – mellett érvelt. Nála a világ akkor minősül észszerűnek, ha benne a számos, egymástól független és belülről homogén – ám a nemzetállami egzisztenciákat megőrző – nagytér között egyensúly áll fenn. A nagytér, mondja Schmitt, biztonsági zóna és kisugárzási övezet, amelyet a többi kurrens nagyhatalomnak akceptálnia kell.⁶ Ha nincsen ilyen egyensúly, márpedig egyelőre ilyennek nyoma sincs, akkor a nemzetközi viszonyok világa úgy néz ki, ahogy Robert Gilpin állítja, azaz „odakint dzsungel van”.⁷

A globális „szuverenitást” megtestesítő Birodalom világkormányja talán még odébb van, ám az kétségtelen, hogy a globális kapitalizmus világszerte absztrakt, a hálózatok által szerveződő világteret alakít ki, amely a nemzetállami és nemzetközi szinten történő tőkemozgásokat modellezi le. Az új térkép

5 Michael HARDT – Antonio NEGRI: *Empire*. Harvard U. P., Cambridge, 2001. xi.

6 Carl SCHMITT: *The Nomos of the Earth in the International Law of the Jus Publicum Europaeum* [1950] ford. G. L. ULMAN, Telos Press, Candor, 2006. 41.

7 Robert GILPIN: The richness of the tradition of political realism. *International Organization*, 1984/38. 290.

Újrafelosztás –

A Brit Birodalom
 és a Francia Császárság
 osztózik a Földön, 1805
 (Library of Congress)

csomósodásait, mint a világ igazán fontos termelési centrumait, az üzleti, információs és közlekedési hálózatok összefonódásai jelölik ki.⁸ E logika magát a teret is a fogyasztás és előállítás folyamatában érzékeli, s így osztja fel a nemzetek egyszerre konkrét és szimbolikus térűmeit, funkcionálisan felülírva, átértelmezve őket.⁹ Sőt, a globalizáció főáramú neoliberalis ideológiája új utópiaként kizárólag pozitív hatásokat tulajdonít a globális tőke sajátosan egységesítő potenciáljának. Hatásai úgymond megszelídítik, sőt előbb-utóbb ki is küszöbölnék – mondják ők – a hagyományos hatalmi konfliktusokat, csökkentik a politika sok évezrede érvényesülő, kitüntetett jelentőségét, leértékelve a nemzetállam funkcióit. A nemzetállam másodlagossá válik, a területelvűség fokozatosan felolvad az immár határtalan egységesülésben. Nem túl magyaros kifejezéssel élve a világ deterritorializálódna, azaz megfosztódna területiségétől. Legalábbis az új utópisták szerint; Richard O' Brien például egyenesen „a földrajz haláláról” értekezik, azt állítván, hogy a gazdasági fejlődés kiváltképp a nemzetközi pénzügyi folyamatok használhatatlanná teszik a megszokott térképeket.¹⁰

Tegyük fel, a földrajz halotti bizonyítványát esetleg kiállítjuk. De vajon eltekinthetünk-e azoktól a jócskán sorjázó tapasztalatoktól, amelyek változatlanul a strukturális egyenlőtlenségek újatermelődéséről s az ebből kipattanó feszültségekről tanúskodnak? Ellentétben O'Briennel, ne tegyük. Az új, földrajz nélküli világtér felé tartó haladásvízióban makacsul keletkeznek ugyanis

8 Lásd bővebben: CSÉFALVAY Zoltán: *A nagy korszakváltás*. Kairosz, Bp. 2017.

9 Vö. CSIZMADIA Norbert: *Geofúzió. Miért fontos a földrajz a 21. század gazdasági és geopolitikai világában?* Pallas Athéné, Bp. 2021. és Uő: *Geopillanat. A 21. század megismerésének térképe*. L'Harmattan, Bp. 2016.

10 Richard O'BRIEN: *Global Financial Integration. The End of Geography*. Council on Foreign Relations, New York, 1992.

régi hatalmi konfliktusok, s ezek egyik régióból a másikba, egyik országból a másikba csordulhatnak át, a lokális feszültségeket könnyen regionális, sőt világkonfliktusokká növelve; amelyeket aztán nemhogy megoldani, de akár csak kezelni, sőt enyhíteni is lehetetlen az utópista szemlélettel.

Mindeközben pedig Földünk – emberi létezésre alkalmas – életterei egyre nagyobb mértékben szűkülnek, a maguk beláthatatlan – a mai kaotikus nemzetközi viszonyokat is tovább ziláló – következményeivel együtt (lásd például a migrációnak nevezett valóságos népvándorlást). Bolygónk ökológiai destabilizálódása ma már csak egy „bolygómérnöki diktatúrával” volna lelassítható, állítja Ferencz Orsolya, és korántsem tarthatjuk íróasztal-fantazmagóriának, hogy egy ilyen ökodiktatúra előbb-utóbb be is következhet.

Szóval, eldobjhatjuk a régi, silány térképeket? De az újak ugyan mitől lennének a világbéke térképei. Jól érzékelhető hát, hogy változó-forduló világunk különféle elméleti értelmezései között milyen mélyek a törésvonalak. Az ilyesmi természetes velejárója a tudományos vitáknak, jóval aggasztóbb viszont, hogy a glóbusz gyakorlati törésvonalai fenyegetően mélyülnek tovább, ügyet sem vetve a teoretikus perpatvarokra. Nem csoda, ha a földet, a tengereket, óceánokat, a légteret, a sarkköröket, sőt az űrt is magában foglaló tér kitüntetett szerepe a kurrens társadalomtudományokban felértékelődik. A nemzetközi rivalizálást mindenekelőtt a gazdasági hálózatokon belül értelmező geoökonómiai nézetek¹¹ mellett a szakirodalomban mindinkább jelen vannak olyanok is, amelyek illúziótlanul számolnak a régimódi hatalmi realitásokkal. Robert D. Kaplan egyenesen „a földrajz bosszújáról” értekezik, mondván, hogy sem a gazdasági, sem a technológiai fejlődés nem mellőzheti a területiség elvét, a földrajzi tényezők erőteljesen hatnak a nemzetközi folyamatokra, s benne mindegyik a politikusok szemléletére, miként erről az elmúlt évek történései olyan beszédesen tanúskodnak.¹²

Más szóval, egy ilyen világban, ahol a régi (a tudományos kommunista) és az új (a szintén tudományos, szilícium-völgyi, neoliberális) utópia kudarcra még csak fél sikerré sem igen manipulálható, miért ne volna realitás a földrajz revánja? Miért ne nyerhetne újra központi szerepet az új utópisták által eleddig lesajnált földrajz? Tetszik, nem tetszik, a 21. századnak alighanem a földrajz visszatér(nyer)ése lesz az egyik legszembetűnőbb vonása.¹³

Ugyanakkor a címnek választott „bosszút áll-e a földrajz” kérdésre mégis nemleges a válasz. Dehogy áll bosszút! A földrajz – a társadalomszervezés megszüntethetetlen térbeli fundamentumaként – egyszerűen csak kiiktathatatlanul létezik. Nem hagyja magát az új utópisták progresszív víziói kedvéért megoly tudományosan sem kitörölni a valóságból. Bosszú volna ez? – nem, csak realitás.

a 21. században a földrajz visszatér

NEMZETKÖZI AKTOROK, GLOBÁLIS ESÉLYEK

Jó ideje, hogy a veszélyes egyensúlytalanság kockázatai közt élünk, a földi Paradicsomot, a „történelem végét”, úgy fest, a globálkapitalizmus győzelme sem hozza el, hiába állította ezt, kissé elsielve, Francis Fukuyama.¹⁴ Évtizedek óta nap mint nap érzélve a feszült béke, a labilis biztonsági környezet, a nagy bizonytalanság korát, a „béke kódében” tapogatózunk,¹⁵ márpedig az ilyen kódós időszakok gyakran torkollanak háborúkba, hogy erőszakos módon tisztázzanak a zavaros hatalmi helyzetek.¹⁶ Mióta a kétpólusú világrend megszűnt,

11 Lásd például: Paul KRUGMAN vonatkozó művei: *End This Depression Now!* W. W. Norton, New York, 2012.; *The Coscience of a Liberal.* W. W. Norton, New York, 2007.; *The Great Unraveling.* W. W. Norton, New York, 2003. és Parag KHANNA: *Konnektográfia. A globális civilizáció jövőjének feltérképezése.* ford. PALIK Júlia, HVG, Bp. 2017.

12 Robert D. KAPLAN: *The Revenge of Geography. What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle against Fate.* Random House, New York, 2013. (Magyarul lásd: *A földrajz bosszúja.* ford. ALBERT Dénes, Antall József Tudásközpont, Bp. 2019. – a Szerk.)

13 Tim MARSHALL: *Prisoners of Geography. Ten Maps That Tell You Everything You Need to Know About Global Politics.* Elliott and Thompson, London, 2015.

14 Francis FUKUYAMA: *A történelem vége és az utolsó ember* [1992] ford. SOMOGYI Pál László, Európa, Bp. 1994.

15 Emily GOLDMAN: *Power in Uncertain Times. Strategy in the Fog of Peace.* Stanford U. P., Stanford, 2011.

16 Geoffrey BLAINEY: *The Causes of War.* Free Press, New York, 1973.

» nemzetközi rendszertelenség

folyvást nő a nemzetközi politika (mindig létező) anarchiahányadosa, a világrendtelenség pedig világrendtelenséget szül, egészen addig, amíg az új (egykétpólusú vagy többpólusú?) rend ki nem alakul majd – ha ugyan kialakul.

Ismét közbevetőleg jegyezzük meg: egy világrend mindig igazságtalan, hiszen mindig egyenlőtlen mértékben korlátozza a nemzetállamokat. Félreértés ne essék: a felbomlott kétpólusú struktúra is az volt! Tanácsos mégis szem előtt tartani, hogy az igazságtalanságnál csak a világrend hiánya veszélyesebb, mert ilyenkor nem funkcionál a nagyhatalmak egymást féken tartó egyensúlya sem. Az egyre kaotikusabbnak mutatózó 21. század egyik legnagyobb politikai kihívása éppen a világrend hiánya. Egy olyan új – lehetőleg minél kevésbé igazságtalan! – világrend kialakítása válik szükségessé, melynek címzettje – fennköltlen – az egész emberiség, *de facto* alanyai pedig – kevésbé fennköltlen – a mai nagyhatalmak, illetve általában a nemzetállamok. Minden nemzet számára létkérdés: begyűrik-e, avagy beilleszkedik egy új globális szerkezetbe, mi több, képes azt talán alakítani is.

Jelenünk egyre zavarosabb körülményei kétségkívül új erőviszonyokat szülnék, de egyelőre még csak zilálják a korábbi nemzetközi hierarchiát. Nemzetek emelkednek fel, mások alacsonyabb kategóriába sorolódnak, miközben minden szereplő folyvást helyzete megtartására vagy javítására törekszik. Latolgatja, hogy pozíciója javításának elvárt előnyei felülmúlják-e a ráfordítandó költségeket. Megéri-e neki a nemzetközi rendszer (vagy rendszertelenség) változtatásába befektetni. De akárhogyan dönt is, mostanra mind aktuálisabb a világ újrafelosztása, amiben minden szereplő szeretne az általa kalkulált előnyökre törekedni. S hogy ez melyiküknek sikerül, melyiküknek nem, az a nemzetek úgynevezett *relatív képesség ciklusától* függ. Ezen a nemzet azon képessége értendő, amelynek révén a nemzetközi hierarchiában megváltoztathatja helyét. Ciklusának van felemelkedő és van hanyatló ága: a felemelkedő periódusban lévő nemzet előnyös költségárfordítással számolhat, s jobb eséllyel javíthat nemzetközi pozícióján. A hanyatló szakaszába jutott nemzetre azonban olyan kényszerítő – külső és belső – körülmények hatnak, amelyek legfőljebb a korábbi pozíció megtartását, a lecsúszás elkerülését teszi lehetővé, vagy legtöbbször még azt sem.

Egy amerikai szerző precízen meg is fogalmazza, hogy a világ napirenden lévő újrafelosztása során a fontosabb potens szereplők között hol válik egyre reálisabbá a „revizionista (feltörekvő) hatalmak”, illetve az egyedüli szuperhatalmi státusát őrizni kívánó USA közötti háború kockázata. „A nagyhatalmak katonai összecsapásai – melyek [...] az elmúlt húsz évben szinte teljesen elképzelhetetlenek voltak – ma csíráiban megtalálhatóak a csendes-óceáni régió nyugati felében, Közép- és Kelet-Európában, a Perzsa-öbölben pedig egy nagyobb regionális háborúnak is fennállnak a feltételei” – olvassuk.¹⁷ Korántsem látnoki, mindössze realista szavak ezek, miként azt a zajló ukrán háború is beszédesen példázza.

Most miért éppen Ukrajna? Ukrajna, mint az újrafelosztás egyik tárgya, miként az sokan megfogalmazzák, fekvése, területének nagysága, gazdasági potenciálja, vallási-kulturális törésvonalai okán történelmileg mindig is kitüntetett helyszíne volt a geopolitikai törekvéseknek. Ne menjünk vissza most korábbra, mint I. (Nagy) Péter (1682–1725) és II. (Nagy) Katalin (1762–1796) uralkodásáig, amikor is területének nagy része az orosz birodalom fennhatósága alá kerül, hogy a következő évszázad során már a cári Oroszország legiparosodottabb, legfejlettebb részeként tartsák számon úgy, hogy közben kitüntetett európai agrárpotenciálját is megőrizte. 1917-ben, amikor felbomlik a cári orosz birodalom, Ukrajna független köztársasággá válik, míg 1920-ban a szovjet-orosz Vörös Hadsereg el nem foglalja. Két évvel később már Ukrajna SZSZK néven egyike a Szovjetunió alapító tagállamainak.

Geopolitikai hányattatása a szovjet korszakban átmenetileg szünetel, hiszen a kétpólusú világ egyik szuperhatalmának részeként a jaltai *status quo* rendíthetetlen elemének számít, hovatartozásának megkérdőjelezése föl sem

17 Jakub J. GRYGIEL – A. W. MITCHELL: *The Unquiet Frontier. Rising Rivals, Vulnerable Allies, and Crisis of American Power*. Princeton U. P., Princeton, 2016. 11.

merül. A Szovjetunió szétesése aztán rögtön feleleveníti a vele kapcsolatos szívós geopolitikai hagyományokat. A szuperhatalmi státusát immár egyedül élvező USA és a regionális nagyhatalommá degradálódó, ám atomarzenálját tekintve még mindig globális hatóerejű Oroszország nyomban megkezdi látens vetélkedését Ukrajnáért. Értékracionális (noha csak érdekleplezően moralizáló) külpolitikájának jegyében az USA az ukrán szabadság és demokrácia támogatójaként lép fel, jótékony homályba burkolva igazi gazdasági, katonai, fegyveripari és geopolitikai érdekeit. Oroszország ezúttal őszintébb: önképe szerint a saját biztonsági zónájáért harcol, és az úgymond szervesen összefonódó orosz–ukrán közelmúltra is hivatkozik. Kettejük küzdelmét persze egyikük sem minősíti hagyományos háborúnak, az USA azért nem, mert fizikailag és formálisan nem katonákat, csak fegyvereket (pontosabban fegyverrendszereket) küld Ukrajnába, Oroszország meg eleve „különleges hadműveletnek” hívja az általa indított, immár fél éve eszkalálódó hadjáratot.

Miért ez a nyelvpolitikai szégyenlősség, miért nem szólítják nevén a gyereket? Csupán vetélkedésük vérvő tárgya, Ukrajna nevezheti a háborút háborúnak, neki legalább ez megengedett. A szokásosan képmutató, a közvéleményt manipuláló kommunikációs megfontolások mellett nyilvánvalóan azért ilyen kreatívak, mert a kettejük közötti atomösszezapást (legalábbis eddig) igyekeznek elkerülni. Úgy vélik, a háború fogalmának elismerésével ez nehezebben menne, noha a kölcsönös fenyegetés azért intenzíven zajlik közöttük. „Sakkjátzsma ez a halállal” – mondta nemrég Dmitrij Medvegyev korábbi orosz elnök és miniszterelnök.

A háború ilyen értelmű verbális mismásolása mellett még szimptomatikusabb, hogy a háború „értelméről” sem közlékenyebbek. A háború jelenleg mintha *l'art pour l'art*, azaz önmagáért folya, aminél nincs veszélyesebb. Melyek a lehetséges reális célképzetek?

Oroszország állítólag akkor fejezné be „különleges hadműveletét”, ha elérné célját, de nem világos, mit definiál egyértelműen annak. Ukrajna, mint az Oroszország szíve felé vezető, seregeket könnyen áteresztő síkság, régóta tárgya a mindenkor orosz geopolitikai félelmeknek: történelme során ezen a síkságon át Nyugat felől többször kap támadást, lengyelek, svédek, franciák, németek hatolnak át rajta, ennyiben az orosz aggodalom, párosulva a NATO kiszámítottan provokatív közelségével, érthető. Csakhogy az oroszok egész Ukrajnát mégsem foglalhatják el (jelenleg annak mintegy egyötödét anektálták), és akkor még csupán a katonai célok tisztázatlanságáról beszélünk, a politikai kibontakozás körvonalainak hiányáról nem. Milyen területekkel érnék be, beérnék-e egyes részekkel? Milyen garanciákkal, milyen ukrainai politikai konstellációkkal lennének elégedettek?

Az USA morális lözúngjai ehhez képest azt a geopolitikai célt fedik el, hogy globális stratégiájukban Ukrajna kulcsfontosságú ország. Régi, de szívós meggyőződésük szerint globális fölényük összes potenciális gazdasági és politikai ellensúlya Euráziában található. Annak, hogy miként történik a hatalom elosztása ezen a földtömegben, az amerikaiak szempontjából folyamatosan és szívósan döntő jelentősége van. Elemi érdekük, hogy Euráziában geopolitikai megosztottság – ideológiai kifejezéssel szólva – pluralizmus legyen, azaz sem egyetlen állam, sem valamely államok koalíciója ne veszélyeztethesse az USA világelsőségét, amelynek – Washingtonból nézve – csakis a mindenki számára előnytelen nemzetközi anarchia lenne az alternatívája. Ukrajna nélkül Oroszországot az amerikaiak esélytelennek tartják arra, hogy fő aktora legyen egy eurázsiai szuperhatalmi szövetségnek, amit persze Kína is ambicionál. Más kérdés, hogy az oroszok gyengítésével az USA „nem tudja, de teszi” alapon Kína mozgásterét, manőverezési lehetőségeit alaposan megnöveli, márpedig az orosz–kínai közeledés, Peking domináns részvételével, még veszélyesebb is lehet az USA számára.

S nem utolsósorban arra is jó az ukrán háború, hogy az orosz fenyegetés rémével az USA újra maga alá gyúrje Európát, úgy érteve: még az eddigieknél is jobban. Energiaügyekben ez már eminensen sikerült neki, de fő célja, ami

az USA globális stratégiájában Ukrajna kulcsfontosságú

ПОСИДИМЪ У МОРЯ, ПОДОЖДЕМЪ ПОГОДЫ!..

Детское искусство. Москва. 18 по февраль 1904 г.

Посидимъ у моря, подождемъ погоды! Видишь, —какіе страшные уроды выдвигаются изъ за Японской сѣткы! Должно —быть, это —оно опекунъ!.. Загорелые покровители!.. Покуривши, соскочи, на газитте-ты —нашей русской лагорочки, что виднѣтся на горочкѣ!.. А это —тебѣ, Японецъ, иеру-

на —наша Россійская пушка!.. Ну, скорѣй —чтоль начинишь, въ мѣся на суну амальгамы! Сойдѣйся, —бравъ, на чести! а ост-наши и по плечу на зножъ жосты! Доложу желтолицыма ар галы, что Богъ на полицѣ шаж!.. Заступникож!!!
сов. Д. Гусев.

Védőfal – A cári Oroszország és a nyugati hatalmak ábrázolása a *Puck* magazinban, 1904 (Library of Congress)

nem más, mint Európa – szűkebben az Európai Unió – végleges gazdasági, katonai és politikai betagolása az amerikai dominanciájú világszisztémába, elszántan folytatódik. Joe Biden elnök nem is rejti véka alá: „Olyan lehetőség előtt áll most az USA, amely száz, százhusz évente egyszer adódik egy ország életében. Új világrend alakul, amit nekünk kell vezetni, és egyesítenünk kell a szabad világot ennek érdekében!” Ami pedig azt a féllegálisan sejtetett amerikai célt illeti, hogy tudniillik Putyin megbuktatását – netán Oroszország összeomlását – akarják elérni, az csak amolyan *wishful thinking*, amely az orosz mentalitás téves értékeléséről tanúskodik.

GEOPOLITIKAI SAKKJÁTÉKOSOK

Az Ukrajna körül folyó rejtett geopolitikai játszmák ma még nyitott kimenete leginkább attól függ, vajon jól kalkulálja-e saját esélyeit a két legfontosabb közvetlen aktor: az USA és Oroszország, illetve a konfliktusban egyelőre csak közvetve érintett, de ugyancsak főszereplő Kína. A főbb kérdések, hogy relatív képességi ciklusuk éppen melyik fázisában van, s hogy önképük nem csalja-e meg őket. Ebből a szemszögből mozgásuk az elmúlt három évtizedben szignifikánsan eltérő görbéket mutat.

Az egyedül maradt szuperhatalom, az USA a szovjet érdekszfera felbomlása után relatív képességi ciklusának történelmi csúcán találja magát. Ideológiai ellensége 1991-ben mint birodalom összeomlott, és úgy látszott, hogy a kétpólusú világrendet az Egyesült Államok által megtestesített egypólusú szisztéma követi, s mindenki kénytelen lesz az amerikai hatalmi logikákhoz igazodni. E feltevés a '90-es években, a balkáni háborúk idején volt a legerősebb,

az USA ekkortájt került legközelebb szupremáciájának nemzetközi elfogadtatásához. A 2001. szeptember 11-ei terrortámadások azonban megrendítették ezt a kvázi-unipoláris világrendet, a 2008-as pénzügyi-világgazdasági válság pedig végképp megkérdőjelezte az „egypólusú pillanat” (ahogy korábban Charles Krauthammer reménykedve nevezte) beteljesülését. Ekkortól kezdve világossá válik, hogy Oroszország, Kína és a feltörekvő regionális hatalmak korántsem érdekeltek az amerikai világuralom megszilárdulásában, saját céljait követve sokkal inkább többpólusú világrendben gondolkodnak. A 21. század első évtizede óta egyértelmű, hogy a világ jelenleg a „már nem és még nem” állapotában leledzik, miközben az is világos, hogy ebben a káoszban azért még mindig Amerika az úr. Az USA ma is a világ legerősebb birodalmi állama, ereje elegendő ahhoz, hogy a számára egyáltalán nem kívánatos többpólusú (vagy újra kétpólusú: amerikai–kínai) világrend kialakítását – egyelőre – megakadályozza.

Mindent egybevetve, az USA relatív képességi ciklusa az elmúlt években lefelé tendáló vonalat rajzol ki, jóllehet abszolút értelemben még ez is a többiek fölé emeli. Ugyanakkor a nem angolszász világ, a *rest of the World* nagy részének már ma is markánsan ellene irányuló érületi kohéziója nemcsak elmélyülhet, de intézményesen is szorosabbá válhat, amint azt számos fejlemény bizonyítja. A mostani háború bizonyára mindkét trendet gyorsítani fogja, lásd a már említett, egyre jobban egyeztetett orosz–kínai közeledést.

Oroszország ciklusábrája ennél cikk-cakkosabb. Érdekérvényesítési képessége, potenciálja a Mihail Gorbacsovhoz fűzhető szovjet kollapszussal a mélypontra zuhan. A '90-es években Oroszország nemcsak területeket veszít, de gazdasági ereje folyamatosan csökken, s mindez nehezen feldolgozható állami és néplélektani traumákat okoz. Az amerikaiak számára komfortos politikát folytató Borisz Jelcin elnöksége alatt a helyzet csak fokozódik, ekkor már komolyan fenyeget a veszély, hogy az ország gazdasága – különösen annak világviszonylatban is számottevő nyersanyagbázisa, energiaszektora – meghatározó mértékű amerikai befolyás alá kerül. Vlagyimir Putyin színre lépése azonban komoly változásokat hozott. Már Jelcin idején, 1993-ban meghirdették az „orosz Monroe-elvet”, már akkor kinyilvánították, hogy az egykori Szovjetunió belső periferiája (tehát nem a volt szovjet birodalomé, hanem az úgynevezett „közel-külföld”) létfontosságú érdekövezet számukra, amit a világnak tiszteletben kell tartania. Akkoriban ez még csak retorikai műveletnek tűnt, egyrészt mert valóra váltásához nem állt rendelkezésre erőforrás, másrészt még nem romlott meg az oroszok Nyugathoz fűződő úgynevezett *zapadnyik*-viszonya. Ekkor még zárójelbe teszik azt a Nyikolaj Danyilevszkijtől származó keserű véleményt, miszerint a Nyugat „nem ismeri Oroszországot, mert nem akarja ismerni; vagy jobban mondva olyannak ismeri, amilyennek ismerni akarja, azaz úgy, ahogy az megvetésével összhangban áll.”¹⁸

Putyin az, aki elkezdti renoválni az orosz önképet, visszacsempészi az ország életébe az öntudatot. Feléleszti a *gyerzavnoszty*, vagyis a nagyállamiság érzését, ami nem egészen azonos a birodalmisággal, annál ugyanis kevesebb, s leginkább Schmitt már szóba hozott nagytér-gondolatára hasonlít. És amíg az energiaárak lehetővé teszik, Putyin az elszánt nagytér-renovációhoz jelentős anyagi tartalékokat halmoztat fel. Felhagy azzal a rögzült, de soha be nem teljesülő orosz (szovjet) céllal, hogy ipari nagyhatalommá válva versenyezzen a Nyugattal. Ehelyett a természeti erőforrások egyértelműen nemzeti kiaknázására és kivitelére építi gazdasági stratégiáját. Végig tudatában annak, hogy Európa jó része nagymértékben az orosz olaj- és gázszállításoktól függ, tartósnak szánt energetikai barátságot alakítana ki a legpotensebb európai állammal, Németországgal, és nem csalódik, mert komoly partnerségi hajlandóságot is tapasztal. Ezzel azonnal kiváltja Washington hagyományos gyanakvását minden efféle – vagyis öt nélkülöző – stratégiai mélységű és horizontú összefonódással szemben.

megkérdőjeleződik az „egypólusú pillanat” beteljesülése

18 Lásd bővebben: Nyikolaj DANYILEVSKIJ: *Oroszország és Európa* [1871] = *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. szerk. GAZDAG Ferenc, Zrínyi, Bp. 2004.

(*Nota bene*, ekkor robban ki az Echelon-botrány: a németek ugyanis kissé nehezményezik, hogy szövetségeseik, az USA őket is lehallgattatja.)

Észelve az USA fokozatosan újra ellenségessé váló oroszpolitikáját, Putyin, ahol és amint lehet, eltökélten reparálja a leszakadt szovjet birodalmi részekhez fűződő orosz kapcsolatokat. A „közel-külföld” kategóriájának hangsúlyozásával elvárja, hogy a világ *de facto* megértse és respektálja is az oroszok tradicionális geopolitikai céljait: ütközőzónák kialakítását a Nyugat felé, délen a melegtengeri kikötő(k) birtoklását, keleten pedig a hátszág stratégiai védelmi mélységének biztosítását. Ám az orosz elnök 2007-ben, a müncheni biztonságpolitikai fórumon elhangzott beszédével már azt is jelzi, hogy szembeszegül a kvázi-egypólusú világrenddel, és folyamatosan arra figyelmeztet, hogy ha a NATO keleti terjeszkedése (ami kétségtelen tény) ellenük irányul (ki másra irányulna?), akkor ez határozott válaszlépésekre kényszerítheti Oroszországot. S azt, hogy a „közel-külföld”-koncepcióhoz már nemcsak szavakat, de erőforrásokat is tud mellékelni, kézzelfoghatóan jelzi a 2008-as grúzai háború, valamint 2014-ben a Krím-félsziget anektálása. Sőt, a szíriai konfliktusban már azt próbálja felmutatni, hogy katonailag – ha csak egyes területeken is – Oroszország állja a versenyt Amerikával. Az erődemonstráció márpedig roppant fontos, mert maradék globális kompetenciájának ez a legfontosabb – pontosabban egyetlen – biztosítéka. Muszáj, hogy Washington a világ második legnagyobb erejű és minőségű katonai erejének észlelje Moszkvát.

Oroszország növekvő ambíciói szembetűnő gazdasági gyengesége miatt ugyanakkor igencsak túlméretezettek. Az orosz alapkérdésre máig nincs válasz: mélyebb alapzatú, diverzifikált szerkezetet biztosító gazdasági modernizáció híján az ország nyersanyag- és energiacentrikus erőforrás-akkumulációja med-

dig és mire elég? Haderejének fenntartási költségeit a labilis gazdasági struktúra könnyen túlterhelheti, tartós globális szerepvállalásra az ország így aligha vállalkozhat – mint tudjuk, a szovjet birodalomnak is az aránytévesztés vetett véget. GDP-volumenét tekintve Oroszország ma hozzávetőlegesen a spanyol gazdaság szintjén mozog, ami legföljebb a „közel-külföld” viszonyainak aktív katonai kezeléséhez elég. Ehhez mérhető, de

ennél is súlyosabb másik lemaradása, hogy a technológiai innovációk versenyében közte és globális vetélytársai között szignifikánsan mély a szakadék. Meg kellene tehát értenie, amit egyik tiszta fejű mai geopolitikusa, Mihail Deljagin is tanácsol: „Istennek hála, Oroszország többé már nem remélheti, hogy meghódítja a világot. Ez azonban egy másik, nem kevésbé nehéz, bár megvalósítható feladatot ró ránk – a világ meggyőzését.”

Míndezen dacára az orosz külpolitika '90-es évekbeli gyengesége, passzivitása mára végleg a múlté. A harmadik évezred elejétől Moszkvának újra merészek az ambíciói, az orosz képességi ciklus emelkedik, ám intő jel, hogy az elmúlt három évtizedben ábrája meglehetősen nagymérvű kilengéseket produkál. Valószínű, hogy az ukrajnai háború gazdaságilag hosszabb távon visszaveti majd, a stratégiai kiutat pedig immár aligha a Nyugat felé, inkább a szuperhatalmi státusát szívósan építő Kína felé keresheti – ennek más típusú, de aligha kisebb buktatóival együtt.

Ami pedig Kínát illeti, a mából visszanezve már az 1945 utáni kétpólusú világrendet is inkább 2+1-es erőviszonynak kellene minősíteni, jöllehet éppen a korabeli kínai politika nevezte magát olyan szereplőnek, aki a hegy csúcsáról nézi a két szupertigris völgyben zajló harcát. A metafora árulkodó: Kína még nem szupertigris, ám a csúcson elhelyezkedve, mégis fölötte áll ezeknek. Gyengébb ugyan náluk, de rájuk lát, onnan veheti szemügyre erősségeiket és gyengeségeiket. Nem kívül áll tehát, csak éppen fönt van. Ott, a magasban, pedig akár el is zárkozhatna tőlük, ha kedve tartaná, pontosabban, ha az érdekei egyszer ezt diktálják. A 21. században azonban már mi sem kevésbé jellemző Kínára, mint az elzárkozás politikája.

A modernitás kezdetén még hihetik a kínaiak, hogy a Nagy Fal időtlen, és minden körülmények között fenntartható. Keserves 19. századi tapasztalataik (ópiumháborúk) döbbsen rá őket, hogy mégsem így van. Ha már érintkezésbe lépnek a modern világgal, de mégis el akarnak zárkozni tőle, abból csak

társadalomszervezési modellek feszülnek egymásnak

Világpolgárháború –
Fábian István
illusztrációja (2021)

kudarok, emészthetetlen feszültségek sühetnek ki. Nem tartható már az a kényelmes premisszájuk, amely évszázadok, sőt évezredek óta azon alapult, hogy Kína a világ azon fele (Ég alatti, Középső Birodalom), ami számít, az emberiség többi része barbár államokban él, valahol a világ peremén. Ha már mindenáron rangsort kell állítani köztük, csak az lehet a mérce, mennyire közelítik meg Kína egyedülálló tökéletességét. A középkorban először a mongol hatás dinamizálta ezt a statikus szemléletet, a birodalom ekkor vált expanzívabbá, de a fölényes elzárkózás konfucianus filozófiája a mélyben továbbra is kitartott. Minek a barbár földek elfoglalásával bíbelődni? Cseng Ho, a mongol származású admirális, a 15. század első felében hét óceáni expedíciót vezetett az Indiai-óceán partvidékére, de vele egyszersemind a birodalomépítő próbálkozás szándéka is félbeszakadt. Eredményei inkább csak az erőfitogtatást biztosították, semmint a tényleges kolonizációt. Kína nem szállt be a korai újkor tengerhajózáson alapuló világoralmi versenyébe, ma sem tudni pontosan, miért nem. Aztán a modernitásban a fölényes elzárkózás filozófiája a Nyugattal való, már

említett traumatikus konfliktusok miatt az „önerősítés” kényszerű feladatával egészült ki – ekkor úgy döntöttek, hogy amit lehet, azt el kell tanulni a nyugati barbároktól, főleg a technikai fejlettségüket, de anélkül, hogy ez káros hatással lenne a kínai hagyomány alapvető értékeire.

A 20. század aztán még inkább felgyorsította az „önerősítés” folyamatát. A kínai típusú kommunizmus Mao Ce tung-féle kísérlete után Teng Hsziao-ping a kommunista utópia helyett újra a pontos és sohasem kapkodó, koncentrált kínai figyelem ezredévekre visszanyúló hagyományaira épített. Az egymásnak feszülő társadalomszervezési világalternatívákból azokat az elemeket emelte ki, amelyek Kína számára használhatónak ígérkeznek: a kapitalizmusból a kíméletlen teljesítményelvet, a kommunizmusból a fentről diktált közösségi érdekeknek alávetett egyént. Ne szépítsük, ebből és a Tienanman téri vérfürdőből bontakozik ki az a kommunista kapitalizmus, amely megcsúfol minden tranzitológiai bölcsességet, s amely a maga módján gyakorlatilag sikeresen valósítja meg a kardinálisan eltérő társadalomszervezési elvek konvergenciáját. Mindamellet azt, ami ma Kínában zajlik, senkinek sem sikerült még elméletileg megfejtenie, vagy akárcsak közelebb férköznie hozzá. A gyakorlati kínai sikereket viszont mindenkinek tudomásul kell vennie.

Más, a nyugatitól merőben eltérő, „ráérős” időfilozófia, puha terjeszkedés, lopakodó behatolás – az ezredforduló rohamléptekkel erősödő Kínájának ez a geopolitikája. Számos vonatkozásban gazdaságilag már ma is világső (például vásárlóerő-paritáson mért GDP), de legalábbis szorosan felzárkózik az USA mellé. Szívósan tartja a lépést a technológiai fejlődéssel: ha nincs rá más

mód, akkor másol; időlegesen egyedül katonai szempontból marad el vetélytársaitól, és egyelőre az oroszoktól is. Ma még. De vetélytársainak megfelelő intézményeiben bizonyára árgus szemekkel és nyugtalanul lesik a kínai fegyverkezésre vonatkozó – egyre bővülő – adatsorokat. Különösen az úgynevezett „kék vízi”, azaz nemcsak a partmenti, hanem a nyílt

óceáni hadműveletekre alkalmas hadiflotta fejlesztését kísérhetik feszült figyelemmel, mint annak látványos bizonyítékát, hogy a szárazföldi Kína előbb-utóbb tengeri nagyhatalommá akar válni.

Egy szó, mint száz: Kína relatív képességi ciklusának vonala – ellentétben a lejtmenetet mutató amerikai és a hullámvölgyeket mutató orosz ciklusábrával – egyenletesen emelkedő ívű: tartós hegymenetben van. A zajló orosz–ukrán háborút földrajzilag messziről, de a globális játszma érintettjeként követheti, hozzá való viszonyát a saját érdekei szerint alakíthatja, ami az USA számára lehet nyugtalanító. De ha az oroszok realisták, akkor a pillanatnyilag közös orosz–kínai érdekek mellett az ő figyelmük sem lankadhat.

ÉS EURÓPA?

Ez az alfejezet sajnálatosan röviden elintézhető. Európa képességi ciklusa – ha egyáltalán felrajzolható ilyen közös európai ábra – hosszú évtizedek óta folyamatos gyengeséget jelez, semmi jele annak, hogy ez a trend megváltozik. A belátható jövőt alapvetően a három különböző képességi fázisban lévő nagyhatalom egymással ütköző geopolitikai szándékai határozzák meg, globális, birodalmi és nagytársági intelligenciák, amerikai, orosz és kínai tudáskészletek csapnak össze, nem elhanyagolva persze a többi aktor aktivitását sem. Számunkra, magyarok számára a 21. század nagy geopolitikai kérdése éppen az, hogy tud-e, akar-e ezen a régóta tartó, de talán mégsem sorscapásszerűen, sokkal inkább saját hibás viselkedéséből fakadóan kialakult pályán Európa változtatni? Új utópista alapon aligha. Mindenesetre az orosz–ukrán konfliktus, amely 1945 óta a kontinens területén zajló legnagyobb háború, enyhén szólva nem erősíti reményeinket. ■

» a jövőt három különböző képességi fázisban lévő nagyhatalom határozza meg